

Nástrahy pravopisu - vznik nových slov

Ing. Kateřina Tomšíková

Spřáhování

- Jeden ze slovotvorných postupů, kterými vznikají nová slova.
- Oba členy si v něm uchovávají ve všech jeho tvarech, nebo alespoň ve tvaru základním, stejnou podobu, např.:
 - číslovky (*pět a dvacet* → *pěťadvacet*),
 - přídavná jména (*dlouho hrající* → *dlouhohrající*),
 - příslovce (*jak se patří* → *jaksepátří*, *na nic* → *nanic*),
 - podstatná jména (*z mrtvých vstání* → *zmrtvýchvstání*).

Přísllovečné spřežky

- Je to specifická skupina při spřahování.
- Spojují se **předložky**, a to:
 - s podstatnými jmény (*zpravidla, obden*),
 - se zpodstatněnými přídavnými jmény (*doleva, najisto*),
 - se zájmeny (*zasvé, potom*),
 - s číslovkami (*natřikrát*),
 - s příslovci (*najindy, odnaproti*).

Výrazy vyskytující se v obou podobách stejného významu

Typ *například* – *na příklad*, *zpočátku* – *z počátku*

- Tyto výrazy se vyskytují jak v podobě dvouslovné, tak jednoslovné bez významového rozlišení.
- **Obě podoby jsou správné**, plní ve větě tytéž funkce.
- Rozdíl bývá v četnosti užívání, některé výrazy se objevují psané **spíše** jako **dvě slova**, u jiných převažuje podoba **jednoslovná**.
- Další příklady:
 - *do široka* – *doširoka*, *na boso* – *naboso*,
 - *na čisto* – *načisto*, *z počátku* – *zpočátku*,
 - *k večeru* – *kvečeru*, *na podiv* – *napodiv*,
 - *nade všecko* – *nadevšecko*, *na čase* – *načase*.

Výrazy vyskytující se v obou podobách stejného významu

Typ *poprvé* – *po prvé*, *zaprvé* – *za prvé*

- Jsou zvláštním typem, vznikají spojením předložek:
 - s číslovkami (*po páté* – *popáté*),
 - některými zájmeny (*po každé* – *pokaždé*).
- Většinou píšou **zvlášť**.
- Zápis **obojím způsobem je však možný u všech**, např.:
 - *za prvé* – *zaprvé*, *po prvé* – *poprvé*.
- Čím **delší** je číslovka, tím spíše ji budeme psát zvlášť
 - *po dvacáté páté* apod.
- Do této skupiny spřežek je možné zařadit i víceslovné spřežky:
 - *o sto šest* i *ostošest*, *jak se patří* i *jaksepatri*,
 - *jak by smet* i *jakbysmet* aj.

Výrazy vyskytující se v obou podobách různého významu

Typ *v celku* × *vcelku*

- U těchto spřežek dochází k **posunu významu** od původních významů slov, z nichž byly utvořeny, např.:
 - *Kupodivu mu dovezl skleněné vázy **v celku*** („nerozbité“).
 - *Dejte mi salám **v celku*** („nenakrájený“).
- ale:
 - ***Vcelku** dorazilo třicet lidí* (tj. “celkem“).
 - ***Vcelku** je to hodný chlapec.*

Typ *na večer* × *navečer*

- *Domluvme si schůzku **na večer*** (= sejdeme se večer, ale domluvme se už teď, v poledne) ×
- ***Navečer** už na ni čekal* (= ve večerních hodinách) apod.

Typ *namístě* × *na místě*

- *Tyto poznámky nejsou **namístě**, končím debatu!* („tyto poznámky jsou nemístné“)
- ***Na místě** našel už jen spoušť.*

Nová přídavná jména vzniklá spřahováním

Původně dvouslovná spojení tak při změně slovosledu „srůstají“ (bez dalších spojovacích prostředků).

Tvoří spojení přídavného jména např.:

- s podstatným jménem
 - *duchaplný, ziskuchtivý, prácešopný,*
- s příslovcem
 - *dlohohrající, všudypřítomný,*
- se zájmenem
 - *vševíoucí, všehoschopný,*
- s podstatným jménem slovesným
 - *politováníhodný.*

Nová přídavná jména vzniklá spřahováním

Spřažená přídavná jména vzniklá spojením příslovce a podstatného jména slovesného se vyskytují převážně v administrativním stylu.

- První skupinu **můžeme psát jako jedno slovo či jako slova dvě** při zachování **stejného slovosledu**:

- *níže podepsaný* – *nížepodepsaný*,

- *níže uvedený* – *nížeuvedený*,

- *tak zvaný* – *takzvaný*.

- Druhou skupinu je možné psát **zvlášť pouze v obráceném slovosledu**:

- *usnášeníschopný* – *schopný usnášení*,

- *práceschopný* – *schopný práce*,

- *konkurenceschopný* – *schopný konkurence*,

- *politováníhodný* – *hodný politování* apod.

Příslovce vzniklá spřahováním

Typ *za to* × *zato*

- *zato* užíváme ve významu „náhradou za něco, místo něčeho“, např.:
 - *Vrátil se s nepořízenou, **zato** rozčílený.*
- *Zato* funguje i ve významu **spojky odporovací**, synonymním výrazem je *však*, např.:
 - *Učit se nechtěl, **zato** se uměl prát.*
- V **ostatních** případech píšeme výraz ***za to zvlášť***, např.:
 - *Mám **za to**, že je schůze už zbytečně dlouhá.*

Typ *na to* × *nato*

- *nato* znamená „potom, poté“, např.:
 - *Hned **nato** začala předstírat, že se nic neděje.*
- **Zvlášť** píšeme spojení **předložky a zájmena**, např.:
 - *Jdeme **na to**. Hlavně, abys **na to** nezapomněl.*

Příslovce vzniklá spřahováním

Typ *při tom* × *přitom*

- U těchto spřežek není rozdíl tak jednoznačný.
- Oslabuje se chápání výrazu jako spojení předložky a ukazovacího zájmena a ve většině textů lze volbu odůvodnit **jak významem „zároveň“** (*přitom*), **tak vztáhnutím na děj předchozí věty**, ke kterému zájmeno odkazuje (*při tom*).
- Psaní **obou podob je rovnocenné**, volba závisí na jednotlivých mluvčích, např. je možné napsat:
 - *Hraje a **přitom** zpívá* (= během hry na nástroj zároveň zpívá) i
 - *Hraje a **při tom** zpívá* (= svou hru doprovází zpěvem – při hraní zpívá).

Příslovce vzniklá spřahováním

Typ *po tom* × *potom*, *po té* × *poté*

Při váhání se můžeme řídit jednoduchým pravidlem:

- Je-li možné **nahradit** výrazy *potom* a *poté* příslovcem ***pak***, píšeme **dohromady**, např.:
 - *Hrál a **potom** (pak) zpíval.*
 - *Dáme si čaj a **poté** (pak) půjdeme spát.*
- Kde však tato situace nenastává, tj. pokud jde o **předložku a ukazovací zájmeno**, je správné pouze psaní **zvlášť**:
 - *Objednáme si a **po tom** obědě se rozhodneme, co dál.*
 - *Teď běží Katka a **po té** dívce před tebou poběžíš ty.*

Příslovce vzniklá spřahováním

Typ *kdovíco – kdoví co – kdo ví, co*

- Některá složená zájmena a zájmenná příslovce **můžeme** psát jako **jedno slovo** i jako slova **dvě**, či dokonce **tři**.
- Je to skupina spřažených výrazů s první částí *kdoví-*, *kdožví-*, jako např.:
 - *kdovíco* (lze psát též *kdoví co – kdo ví, co*),
 - *kdožvíjaký* (*kdožví jaký – kdož ví, jaký*),
 - *kdovíkolik* (*kdoví kolik – kdo ví, kolik*),
 - *kdožvíproč* (*kdožví proč – kdož ví, proč*) atp.

Spřežky typu

naměkko – na měkko, domodra – do modra, po anglicku

- Do roku 1993 se doporučovalo psát spojení tohoto typu **zvlášť** při vyjadřování **děje** (*vymalovat strop do modra*) a **dohromady** při vyjádření **stavu** (*šaty domodra*).
- **Nyní jsou možné obě varianty** psaní bez rozdílu, např.:
 - *na černo i načerno, na kyselo i nakyselo.*
 - *nasekáme na hrubo i nahrubo, na jemno i najemno,*
 - *smažíme do zlatova i dozlatova,*
 - *vaříme do měkka i doměkka, vejce na tvrdo i natvrdo, kapr na černo i načerno* atp.
- V **ustrnulých** spojeních typu *kapr po mlynářsku, pstruh po námořnicku* píšeme předložku **zvlášť**.
- Zeměpisná jména v nich píšeme s malým počátečním písmenem: *vepřové po německu, zmizet po anglicku.*

Výrazy nesprávně považované za spřežky – správně psaná 2 slova

- **Jen zvlášť** píšeme zpodstatnělá přídavná jména, která se užívají pouze či převážně s předložkou *na* a pojí se se 4. p., např.:
 - *na shledanou, na viděnou, na slyšenou,*
 - *na rozloučenou, na uvítanou,*
 - *na zotavenou, na posilněnou,*
 - *na rozmyšlenou, na vysvětlenou,*
 - *na srozuměnou, (jako) na zavolanou.*
- Dalším spojením, které je mylně chápáno jako spřežka, je *na rozdíl*. V tomto případě je nutné psát uvedené spojení **jako slova dvě** a to:
 - *na rozdíl,*
 - *na rozdíl od* (3 slova).

Přídavná jména vzniklá složením

- Jsou to přídavná jména skládající se alespoň ze dvou původně samostatných složek.
- Můžeme rozlišovat složená přídavná jména:
 - souřadná (složky jsou na stejné úrovni, např. *sladký + kyselý = sladkokyselý*) a
 - podřadná (jedna složka rozvíjí druhou).
 - V rámci podřadných složených přídavných jmen lze vydělit tyto typy:
 - předmětné, např. *mluvit pravdu = pravdomluvný*,
 - příslovečné, např. *mluvit málo = málomluvný*,
 - přívlastkové, např. *vysoká škola = vysokoškolský*,
 - doplňkové, např. *(něco se) hýbe samo = (něco je) samohybné*.

Typy složených přídavných jmen souřadných z hlediska pravopisu

První složka je zakončena na *-sko*, *-cko*, *-ně* nebo *-ově*

- Pro oddělení obou složek **používáme spojovník** (plní funkci spojky *a*), např.:
 - *zemědělsko-potravinářský*,
 - *technicko-ekonomický*,
 - *literárně-hudební*,
 - *obsahově-významový*.
- K tomuto typu řadíme i složená přídavná jména, kde obě složky vyjadřují vztah vzájemnosti, např.:
 - *česko-francouzský* (vyjadřující vztah Česka a Francie),
 - *frýdecko-místecký* (od Frýdek-Místek),
 - *řecko-římský* (například konflikt mezi Řeckem a Římem – jiné je *řeckořímský zápas*) atp.

Typy složených přídavných jmen souřadných z hlediska pravopisu

První složka není zakončena na *-sko*, *-cko*, *-ně* nebo *-ově*

- Obě složky píšeme **dohromady** bez spojovníku, např.:
 - *hluchoněmý*, *sladkokyselý*, *červenomodrý* apod.

Typy složených přídavných jmen podřadných z hlediska pravopisu

První složkou jména není číslovka

- Obě složky píšeme dohromady bez spojovníku, např.:
 - *vysokoškolský* (týkající se vysoké školy),
 - *latinskoamerický* (týkající se Latinské Ameriky),
 - *občanskoprávní* (týkající se občanského práva),
 - *zahraničněpolitický* (týkající se zahraniční politiky),
 - *sociálnědemokratický* (týkající se sociální demokracie),
 - *mladoboleslavský* (týkající se Mladé Boleslavi) atd.

Typy složených přídavných jmen podřadných z hlediska pravopisu

První složkou jména je číslovka

- Tato přídavná jména píšeme **dohromady**.
- Pokud číslovkovou část zapisujeme číslicí, připojujeme tuto číslici bez spojovníku), např.:
 - *pětiprstý* či *5prstý*,
 - *čtyřdveřový* či *4dveřový*.

Spojovník rozlišuje význam

- Spojovník rozlišuje různé významy, např.:
 - *politicko-ekonomický* (souřadné spojení – týkající se politiky a ekonomie) a
 - *politickoekonomický* (podřadné spojení – týkající se politické ekonomie);
 - *kulturně-politický* (souřadné spojení – týkající se kultury a politiky) a
 - *kulturněpolitický* (podřadné spojení – týkající se kulturní politiky).

Složená přídavná jména označující barvy

- U některých složených přídavných jmen označujících barvy píšeme spojovník tehdy, je-li zapotřebí vyjádřit, že jde o **dvě samostatné barvy** (*žluto-zelený*), **nikoli o barevný odstín** (*žlutozelený*, tj. žlutý odstín zelené barvy).
- Pokud není z podstaty věci možné, aby šlo o barevný odstín, píšeme celé přídavné jméno **dohromady**, bez spojovníku, např.:
 - *černobílý, červenočerný, červenomodrobílý, zelenorůžovočerný.*
- Případy jako *borůvkově modrý svetr, meruňkově oranžové tričko* se doporučují psát odděleně, jelikož jde o volné spojení příslovcí s přídavnými jmény.

Tradiční způsob psaní některých složených přídavných jmen

Typ *níže podepsaný* – *nížepodepsaný*

- Tato složená přídavná jména typu *nížepodepsaný* apod. jsou specifická.
- Můžeme je psát **dohromady i zvlášť**, např.:
 - *níže podepsaný* – *nížepodepsaný*,
 - *svrchu jmenovaný* – *svrchujmenovaný*,
 - *níže uvedený* – *níže uvedený*,
 - *tak zvaný* – *takzvaný*,
 - *shora uvedený* – *shora uvedený* apod.

Tradiční způsob psaní některých složených přídavných jmen

Typ *tvarohomakový* – *tvarohovomakový*

- Tato přídavná jména píšeme bez spojovníku, např.:
 - *tvarohomakový*,
 - *ořechotvarohový*,
 - *oříškomandlový*.
- Jsou přípustné též varianty, v nichž je první část složeného výrazu tvořena celým kmenem přídavného jména, např.:
 - *tvarohomakový*,
 - *ořechovotvarohový*,
 - *oříškovomandlový*.

Tradiční způsob psaní některých složených přídavných jmen

Typ *světle šedý* – *světlešedý*, *tmavě modrý* – *tmavěmodrý*

- Tato spojení můžeme psát **oběma způsoby**, např.:
 - *světle šedý* i *světlešedý*,
 - *tmavě modrý* i *tmavěmodrý*.
- Končí-li však první složka na **-o**, píšeme tyto výrazy pouze dohromady, např.:
 - *tmavomodrý*,
 - *světlovlasý*.

Tradiční způsob psaní některých složených přídavných jmen

Volná spojení příslovcí s přídavnými jmény

- Píšeme je samostatně.
- Jedná se o spojení, která **nejsou odvozena** z ustálených spojení přídavného a podstatného jména, např.:
 - *průmyslově (a zemědělsky) vyspělý,*
 - *časově (a prostorově) ohraničený,*
 - *protiněmecky (a protičesky) zaměřený,*
 - *borůvkově modrý svetr.*